

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИ

**“Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий
ва манбавий асослари”
мавзудаги Республика II илмий-амалий конференция
материаллари
(22 октябрь, 2020 йил)**

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
Тошкент
2020

АЛИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА”СИНИ ЎРГАНИШДА КОНЦЕПТУАЛ ЖАДВАЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

ДИЛНАВОЗ РАҲМОНОВНА ЮСУПОВА,
филологик фанлари доктори, ТошДУГАУ доценти

Аннотация. Целью статьи является исследование на основе концептуальных таблиц сопоставления поэм «Хамса» Алишера Навои с поэмами других поэтов. Автор статьи пытается объяснить важность концептуальных таблиц на примере поэм в направлении «Лейли и Меджнун», отмечая, что непонимание сути учения традиции хамса приводит к неверному толкованию особенностей поэм Алишера Навои.

Ключевые слова: концептуальные таблицы, традиция, хамса, сравнение, образ.

Annotation. The purpose of the article is to study, based on conceptual tables, the comparison of the epic “Khamisa” by Alisher Navoi with the epics of other Khamisa writers. The author of the article tries to explain the importance of conceptual tables using the example of epics in the direction of “Leyli and Majnun”, noting that a lack of understanding of the essence of the learning Khamisa tradition leads to a misinterpretation of the peculiarities of Alisher Navoi’s work and an unfair assessment of the poet’s work.

Key words: conceptual tables, tradition, khamisa, comparison, character.

Азалдан кўҳна Шарқ ўзининг бой маънавий олами, ҳикматга йўғрилган адабиёти, рамзий образлар тизимининг турфалиги ва сирлилиги билан Ғарб китобхонини ўзига жалб қилиб келган. Мусулмон Шарқда ижодкорнинг салоҳияти Ғарб адабиётидагидан фарқли равишда, янги сюжет яратилишига қараб эмас, балки анъанавий воқелик, мавзу, шакл, қаҳрамонлар доирасида янги фикр айта олиши инқидорига қараб белгиланган. Айнан мана шу анъанавийликдан беҳабарлик Ғарб олимларининг кўп ҳолларда мумтоз ижодкорлар, хусусан, Алишер Навоий ижодини тўғри англамасликка, унинг “Хамса”сига ноҳолис баҳо беришларига олиб келди.

Ғарбда Навоий ижодини илмий мезонлар асосида ўрганish XIX асрнинг урталаридан бошланди. 1856 йилда М.Никитскийнинг шоир ижодига бағишланган «Эмир Низам-ЭдДин-Али Шир в государственном и литературном его значении» («Эмир Низомиддин Алишер: давлат арбоби ва шоир сифатида») номли илк магистрлик диссертацияси вуҷудга келди⁸¹. М.Никитский Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини анча тўлиқ ўргангани, унинг шоир, олим ва давлат арбоби сифатидаги фаолиятига юқори баҳо бергани ҳолда Шарқ мумтоз адабиётидаги ижодий анъаналарни англаб етмагани учун Алишер Навоийни «форс-тожик адабиётининг таржимони» деб эълон қилди.

Шу тарафдаги гайриилмий қараш француз шарқшунослари М.Белен («Алишер Навоий», 1868), Э.Блоше («Миллий кутубхонада сақланаётган туркий

⁸¹ Никитский М. Эмир Низам-ЭдДин-Али Шир в государственном и литературном его значении. – СПб., 1856. – 169 с.

кўлэмалар каталоги»), Л.Бува («Темурийлар даври цивилизациясидан давҳалар», 1926; «Мўғул империяси», 1927), инглиз шарқшуноси Э.Браун («Татар хонликлари давридаги форс адабиёти тарихи», 1920), рус шарқшуноси В.Бартольднинг тадқиқот ва илмий мақолаларида давом эттирилди. Хусусан, В.Бартольд ўзининг «Мир-Али-Шир и политическая жизнь» («Мир Али Шер ва сиёсий ҳаёт») мақоласида Навоийнинг давлат арбоби сифатидаги фаолиятига ижобий баҳо берди, лекин унинг адабий мероси моҳиятини англаб етмади. Олим мазкур мақолада: «Алишер Навоий ўзининг девонларида ва бошқа кўплаб бадий асарларида фақатгина форсий шoirларнинг тақлидий сифатида намоён бўлади», – деб ёзар экан¹², масалага адабиётшунос эмас, балки тарихчининг нигоҳи билан ёндашади ва ҳар бир деталда аниқлик, реаллик ва конкрет воқеликни кўрмоқчи бўлади¹³.

Бу каби ёндашув баъзан Алишер Навоий ижодига қизиқувчи ўзбек ёшларида ҳам кузатилади. Кўпинча, юқори синф ўқувчилари ва олий таълимда Навоий ижодидан таҳсил олаётган талабалар Навоий “Хамса”си форсий ижодкорлар хамсаларидаги қаҳрамонлар номлари, сюжетлар ўхшашлигидан иштибоҳга тушиб, улар орасидаги фарқларни ажрата олмай қийналадилар. Бу эса бевосита хамсанавислик анъанасининг моҳиятини англамаслик, бу орқали эса ҳазрат Навоий ижодининг ўзига хос жиҳатларини илғай олмаслик каби муаммоларга олиб келади.

Бу каби муаммоларнинг мавжудлигидан келиб чиқиб, биз Алишер Навоий “Хамса”си дostonларини концептуал жадваллар асосида ўрганишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Маълумки, концептуал жадвал ўрганилаётган ҳодиса, тушунча, фикрларни икки ва ундан ортиқ жиҳатлари бўйича таққўшлашга асосланади. Мазкур жадвалнинг сифатини аниқлашувчи “концептуал” сўзи “йиғинди”, “жамланма” маъноларини билдирувчи лотинча «оперію» сўзидан олинган бўлиб, концептуал жадвал ўрганилаётган муаммони қиёсий таҳлил этиш асосида унинг муҳим белгиларини аниқлаш, унга комплекс тарзда муносабат билдириш, истиқболли тадқиқ йўналишларини белгилаб олиш имконини беради, шунингдек, тизимли фикрлаш, маълумотларни тузилмага келтириш, тизимлаштириш кўникмаларини ривожлантиради. Концептуал жадвал тузиш жараёнида таққўсланиданган муаммолар аниқланади, олиб бориладиган таққўсланишлар бўйича хусусиятлар ажратилади. Ушбу жадвал бир-бирига ўхшаш ҳодиса ва воқеликлар, хусусан, адабиётшуносликда анъанавийлик асосида вуҷудга келган асарларни қиёслаш ва уларни бир-биридан фарқлашда муҳим аҳамиятга эга. Шундан келиб чиқиб,

¹² Бартольд В. Мир-Али-Шир и политическая жизнь. Сочиния IX тома. – М.: Наука, 1964. Т.2. Ч.2 – С.160-164.

¹³ Бу ҳақда тулғирик маълумот охиш ушун қаринг: Эроннов А.С. Подражательность или оригинальность? оценка В.В.Бартольдом узбекской классической литературы // Русская диалогия в Узбекистане: время, события, люди. Материалы научной конференции. – Ташкент, 2009. – С.72 – 78.

биш ушбу мақоламизда “Лайли ва Мажнун” йўналишидаги дostonларни концептуал жадвалар асосида ўрганиш масаласига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Мусулмон Шарқи адабиётида «Лайли ва Мажнун» мавзусидай кенг тарқалган бошқа бир ишқ юссасини топиш кийин. Келиб чиқиш манбаи қадим араблар ҳаёти билан боғлиқ воқеаларга бориб тақалса-да, бадний адабиётда бу қисса дoston шаклида илк бор Низомий Ганжавий томонидан вужудга келтирилгани бутунги китобхонга яхши маълум. Низомий халқ орасида тарқалган ривоятлардан ижодий фойдаланган ҳолда «Лайли ва Мажнун» қиссасини гоёвий жиҳатдан муқаммал ва бадний жиҳатдан юксак асар даражасига кўтарди. Низомий дostonи Шарқ халқлари адабиётида кенг шухрат қозонди ва орадан бир асрдан зиёдроқ вақт ўтгач, Амир Хусрав Дехлавий унга «Мажнун ва Лайли» тарзида жавоб ёзди. Муаллиф дoston қаҳрамонлари номини алмаштириш билан янгиликка, ўз салафидан ўзгачаликка интиланлигини таъкидлайди ҳамда ушбу юссанинг араб халқлари орасида даставвал «Мажнун ва Лайли» шаклида оммалашганлигига эътибор қаратади⁶⁴. У Низомий дostonининг композицион қурилишини асосан саклаб қолган ҳолда, унинг сюжетиغا баъзи ўзгартиришлар киритади.

Хирот адабий муҳитининг етук намоёндаларидан бўлган Абдурахмон Жомийнинг “Лайли ва Мажнун” дostonи салафлар дostonларидан тасаввуфий бўёқларнинг куюклиги ва рамзийликнинг кучли ифодаси билан ажралиб туради.

Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи туркий тилда ушбу мавзуда яратилган илк дoston бўлиб, Навоий уни яратишдан аввал араб ривоятлари билан бир қаторда салафларнинг дostonларини чуқур ўрганади. Хамсанависликда ўзингача мавжуд аъёналардан ижодий фойдаланиб, дostonга янги руҳ бағишлайди, ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, «афсонага янги либос кийгизади».

Барча дostonларда бош қаҳрамонлар сифатида Лайли ва Қайс (Мажнун) тасвирланадилар. Бир қараганда, уларнинг исми, насл-насаби, ўзаро муносабатларида кўп жиҳатдан ўхшашликлар кузатилади. Лекин ушбу қаҳрамонларнинг сюжет таркибидаги фаолиятларини ўзаро қиёслаш дostonларнинг бир-биридан фарқли томонларини аниқлашга ёрдам беради. Агар Низомий Бани Омир қабиласи бошлигининг ўгли Қайснинг мактабдоши Лайлига мухаббатини тасвирлаш орқали ҳар иккала қаҳрамоннинг руҳий ва маънавий дунёсини очиб беришга алоҳида эътибор қаратиб, халқ ривоятларида фақат ташқи гўзаллиги билангина машҳур бўлган Лайли тинчлигини ижтимоий омиллар ва бадний-эстетик юк орқали муқаммаллаштирган бўлса, Дехлавий Низомий дostonида учрамайдиган мунажжим башорати билан боғлиқ эпизодни ўз дostonи таркибига киритади ва бу эпизод дostonнинг гоёвий йўналишини белгилашда асос вазифасини ўтайди. Бу эпизодга кўра, мунажжим гўдак улғайгач, унинг телба ошиқ бўлишини башорат қилади. Қайс ёши етиб,

⁶⁴Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературе народов Востока. –М.: Наука, 1985. –366 с.

мактабга боради ва у ерда кўшни қабилалик Лайли исмли кизни кўриб, севиб қолади. Уларнинг севгисидан хабардор бўлган кишилар икки ёшни бир-биридан ажратадилар ва Мажнун даштга чиқиб кетади. Ёглининг ҳолатидан изтиробга тушган ота Лайлини сўраб совчи юборади. Лекин Лайлининг отаси рад жавобини беради. Мажнуннинг отаси кўмак беришни сўраб, «араблар ҳукмдори» Навфалга мурожаат қилади. Навфал Лайли қабиласи томон уруш очади. Лайли қабиласи енгилда бошлагач, Мажнун Навфалдан урушни тўхтатишни сўрайди. Уруш тўхтабди, Навфал ўз қизи Хадичани Мажнунга узатади (Низомий дostonида мавжуд бўлмаган яна бир эпизод). Туй бўлиб ўтади. Лекин Мажнун Хадичага яқинлашмай, тонгача ўтириб, сўнг чиқиб кетади⁸⁵.

Абдурахмон Жомий дostonида Қайс – онладаги ўн фарзанднинг энг кенжаси. Унинг болалиги тасвири келтирилмабди, воқеалар ибтидосида у туя миниб юрвчи енгилтабиат йиғит сифатида тасвирланади. Қайс дастлаб Карима исмли кизга кўнгли кўяди. Лекин Кариманинг бадавлат йиғитга рағбат билдирганлигини кўриб, қабилани тарк этади ва чопарлардан Лайли исмли кизнинг таърифини эшитиб, уни кўришга боради ва севиб қолади. Лайли ва Қайснинг қабилалари ўзаро адоватда эди. Қайсни амакисининг кизига уйлантирмоқчи бўладилар, лекин у кўнмайди. Шунга қарамай, Қайснинг уйланаётганлик хабари Лайлига етиб боради ва у йиғитни беқарорликда айблайди. Бундан таъсирланган Қайс Лайли томон йўлга тушади, агар уни учрата олса, Қайсба зиёратига боришга оинт ичади. Қайснинг орзуси амалга ошаб, Лайлини учратади ва Қайсба зиёратига боради. Максадан қайтгач, севишганлар яна учрашадилар. Бу пайтга келиб, Қайс «Мажнун» лақабини олган эди. Лайлининг отаси Қайсга қилч билан таҳдид қилиб, кизи билан учрашшини тақиқлайди. Мажнун даштга – ёввойи ҳайвонлар томонга чиқиб кетади. Даштда Мажнун лашкарбоши ва шоир Навфал билан учрашади. Навфал Мажнун номидан Лайлининг онласига совчилликка боради, лекин Лайлининг отаси яна рад жавобини беради. Мажнун ишқий шеърлари билан шуҳрат қозонади ва уларни тинглаган халифа уни тақдирламоқчи бўлади, лекин Мажнун рози бўлмайди⁸⁶.

Навой дostonида Қайс – Бани Омир қабиласида узоқ кутилган фарзанд. Унинг туғилиши, ўсини тасвирида ҳам илоҳий тақдир сезилиб туради. Туғилгандан ишқ олови билан йўғрилган Қайс ўтга талпинади. Уни 4–5 ёшларида Лайли қабиласига ўқинга берадилар. Қайс мактабда тез сабоқ чиқаради, кўсқа фурсат ичида барча илмларни ўзлаштиради ва сабоқдонларини ҳайратга солади (Бу ўринда Навой Аллоҳ ўзининг хос бандаларига алоҳида

⁸⁵Амир Хусроий Дехлавий Мажнун ва Лайли. Осори мухтабай. Дар чандор чинд. Ҷ.1. –Душанбе: Ирфон, 1971. –С. 231-372.

⁸⁶Абдурахмон Жомий Лайли ва Мажнун. Саломати ва Абсон / Мисқул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи А.Қашшоқ. – Тошкент: Адабийёт ва санъат, 1989. –224 б.

истеъдод беришига ишора қилитти). Қайс сабоқ олиб юрган бу пайтда Лайли бетоблиги учун мактабга қатнамаётган бўлади. Тузалганидан сўнг устозни бениҳоя шодланганидан барча шогирдларини ўқишдан озод қилади. Лайли сабоқдошларини гулшан сайрига таклиф қилади, улар билан бирга Қайс ҳам боғ сайрига чиқади. Қайс Лайлини кўриб хушнинг йўкотади.

Шу тарзда мажзуби солиқ (Ҳақдан жазба етган, устозни ҳам, пири ҳам Ишқ бўлган, мақомларни эгалламасдан туриб ҳол мартабасига эришган ошиқ)нинг саргузаштлари бошланади⁸⁷. Қайс шу тариха Лайлини ҳар кўрганида хушдан кетади. Халқ орасида «Мажнун» лақаби билан овоза бўлади. Маажнуннинг ота-онаси уни Лайлига уйлантириш билан дардига чора топмоқчи бўладилар ва Ҳай қабиласига совчи юборадилар. Навоий шу ўринда ҳақиқий ишқдан беҳабар кишилар «ишқ уйланиш, онда куриш билан яқинига етади» деган тушунча асосида яшашларига ишора қилади, яъни Мажнуннинг ота-онаси ва жамият аҳли ишқ деганда Навоий «Махбуб ул-қулуб»да келтирган ишқнинг куйи даражаси, яъни авом ишқинигина англайдилар. Мажнуннинг ота-онаси уни Лайлига уйлантириш учун совчи юборадилар. Лекин Лайлининг отаси кезини ақл-хушдан бегона бир «демона»га беришдан ор қилади ва Мажнуннинг Лайли қабиласига келишини тақиқлаб қўяди. Мажнуннинг отаси қабилادошлари билан маслаҳатлашиб, Қайсни занжирбанд қилади. Лекин ишқ оташи таъсиридан занжир узилиб, Мажнун уйдан чиқиб кетади. У бедард қабиладошларини ҳам, яқинларини ҳам, умуман, жамияттин унуттиш даражасига боради, зеро, бу ҳолат ҳақиқий ошиқ учун хос хусусиятдир.

Қайснинг отаси ўглининг дардига шифо бўлади деган умидда ҳаж муносибати билан Қайсга зиёратига олиб боради. Қариндошлар Қайс Қайбани тавоф этса, аҳволи яхшиланади деб умид қиладилар. Лекин Мажнун Аллоҳга муножот қилиб Лайли ишқини кўнглига мустаҳкамроқ жо этишини сўрайди⁸⁸.

Достонлардаги Қайс (Мажнун) тимсоли ва у билан боғлиқ воқеаларни куйидаги концептуал жадвалда кўриш мумкин:

Қайсла- нуччи воқеалар	Низомий Ғафқарий	Хусрав Дехлавий	Абдурахмон Жомий	Алишер Навоий
Онладан ўрин	Бани Омир қабиласи бошлигининг ягона ўғли	Бани Омир қабиласи бошлигининг ягона ўғли	Омирний қабиласи сардорининг 10- фарзанди	Бани Омир қабиласи бошлигининг ягона ўғли
Болалиги	Тугилишидан бошлаб тасвирланади	Қайс тугилган, мунажжам узини келгусида теоба	Болалиги билан боғлиқ тафсилотлар келтирилмаган, 14	Тугилишидан бошлаб батафсил тасвирланади

⁸⁷Комилзо Н. Тасвириф. – Тошкент: Моавизатгафт-Ўзбекистон, 2009. – Б. 201-203.

⁸⁸Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ. 20 жилдалик. – Тошкент: Фан, 1992. Т.9. – 356 б.

		ошиқ бўлишнинг باشорот қилади	ёшдан бошлаб таъсирланади	
Лайлини илж бор учратиши	10 ёшида мактабга боради ва Лайлини учратади	Ёши етиб, мактабга боради ва у ерда Лайлини учратади	Дастлаб Карима исми кизга кўнгли кўяди, лекин унинг бадавлат йўғитта раббатини сезиб, кабилани тарк этади. Лайли таърифини чопарлардан эшитиб, уни кўришга боради ва севиб қолади	Ҳай кабиласига мактабга боради ва гулшанда Лайлини учратади
Кяъба эниюди	Отаси билан Кяъба эиератига боради	-	Кяъбага 2 марта боради, биринчи марта Лайлини учратгани учун шукрона сифатида, иккинчи марта Лайлининг ҳаёти бораётганидан хабар топиб, унинг карионига ҳамроҳ бўлади	Ҳаж мавсумида отаси уни Кяъба эиератига олиб боради
Уйлангани билан боғлиқ ҳолат	Отаси ўз кабиласидан бирор кизга уйлантirmoқчи бўлади, лекин у кўнмайди	Навфалининг киз Халичага уйланади, лекин унга кўнлашмай, уни тарк этади	Амакисининг кизига уйлантirmoқчи бўладилар, лекин у кўнмайди	Отасининг илтимоси билан Навфалининг кизига уйланади, лекин кўп бошқа нисонини севишини айтганч, дашга чиқиб кетади
Ота- онасининг вафоти билан боғлиқ уринлар	Отаси Мажнунинг ахволдан каттиқ илтиробга тушиб, ласталинади ва вафот этади. Бир оя ўтган, онаси ҳам хаётдан кўз юмлади		Ота-онасидан инвал ўзи вафот этади	Ота-онаси вафотини туш орқали билиб, уларнинг кабрига боради

Улимни бишан боғлик ҳолатлар	Лайлининг улимни зиштгач, кабрстонга келади ва унинг кабрини кучиб, вафот этади	Лайли Мажнуннинг улганлиги ҳақидаги ёлгон хабарни эшитиб, хасталаниб, вафот этгач, Мажнун Лайли етган кабр ичига ўзини ташлаб, жон таслим қилади. Иккисини бир кабрга қўядилар	Уни ёнбойи хайвонлар орасида ўлик ҳолда топадилар	Лайлининг улимни ялоҳид хабар (Суруш) орқали сезиб, унинг қабиласи томон келади ва Лайлининг руҳини тинаси олдида жон беради
---------------------------------------	---	--	--	--

Достонларда Лайли тэмсоли билан боғлик сюжет чизиқлари яна ўзига хосдир. Низомийда Лайли боғ сайрига чиққан пайтида уни Бани Асад қабиласидан бўлган давлатманд Ибн Салом кўриб қолади ва Лайлининг уйига совчи юборади. Лайлининг отаси розилик бериб, тўйни Лайли тузалганидан кейин бошлаши мумкинлигини айтади. Навфал Лайлининг қабиласи томонга 100 нафар яхши қуролланган одамни юбориб, Лайлини Мажнунга беришларини, акс ҳолда уруш очишнинг маълум қилади. Лайлининг отаси рад жавобини бергач, уруш бошлайди. Лекин зўравонлик билан иш битмаслигини сезиб, ортга қайтади. Ибн Салом иккинчи марта совчи юбориб, ниҳоят Лайлига уйланади. Лекин Лайли уни ўзига яқинлаштирмайди. Ибн Салом мақсадига эришолмай, қаттиқ изтиробга тушади ва бир оз ўтгач, вафот этади. Ўз севгисига содиқ қолган Лайлининг саломатлиги ҳам ёмонланиб, охириги нафасигача Мажнуннинг номини такрорлаб, куз фаслида вафот этади. Буни эшитган Мажнун қабристонга келиб, Лайлининг қабрини кучиб, ҳаётдан кўз юмади.

Деҳлавийда Лайли Мажнунни тушида кўради ва уни излаб йўлга чиқади, икки севишган учрашади. Бир киши Мажнуннинг улганлиги ҳақидаги ёлгон хабарни Лайлига етказди ва бундан Лайлининг аҳволи оғирлашиб, вафот этади. Мажнун Лайлининг жавозасига етиб келади ва Лайлининг жасадини қучганича вафот этади. Уларни бир кабрга қўмадилар.

Жомийда Сакиф қабиласидан бир йиғит Қайба йўлида кетаётиб Лайлини учратиб қолади ва унга совчи юборади. Лайлининг отаси насаб ва бойликда юқори бўлган бу йиғитга розилик билдиради, тўй бўлиб ўтади. Лайли куёвга Мажнунни севишини ва агар унга яқинлашса, ўзини ҳам, уни ҳам ўлдирिशини айтиб қасам ичади. Лайлининг куёви унинг висолига эришолмай, қаттиқ изтиробга тушади ва хасталаниб, вафот этади. Бир куни Лайли ва Мажнун тасодифан учрашадилар, Мажнун Лайлини кўриб хушини йўқотади, Лайли базўр уни хушига келтиради ва келаси сафар яна шу йўл орқали унинг хузурига келишини айтади. Орадан анча вақт ўтгач, Лайли Мажнунни яна шу жойда

ҳаракатсиз ҳолда учратади, унинг бошига қушлар ин қуришга улгурган эдилар. Маълум бўладики, Мажнун ўша учрашудан сўнг шу ерда Лайлини кутиб турган экан. Мажнун Лайлини танимайди, уни эди Лайлининг қиёфаси кизиқтирмас эди, чунки унинг ишқи мажозийдан илоҳийга ўтиб бўлган эди. Мажнунни ёввойи ҳайвонлар орасида ўлик ҳолда топадилар, унинг ўлимини эшитган Лайли ҳам ҳаётдан кўз юмади.

Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида ифодаланган бош гоя шуки, бу дунёда яшовчи ҳар бир инсон ошиқлик йўлини тутиб, ўзини ўлимга эмас, балки ваёл майини ичшига тайёрлаши керак, зеро, бу дунёнинг бирдан бир маъмуни ҳам шу. Руҳи мутлақни тасаввур қилишда инсон ақли ва онги оғизлик қилади, шу сабабли Навоий уни мазҳар – Лайли тимсолида яратади.

Лайли тимсоли билан боғлиқ сюжет чизиқлари қуйидаги жадвалда намоён бўлади:

Қиёсла- нувчи жиҳатлар	Низомий Ғажавий	Хусрав Дехлавий	Абдурахмон Жомий	Алишер Навоий
Оқладиги Урни	Ҳай қабиласи бошлигининг қизи	Ҳай қабиласи бошлигининг қизи	Ҳай қабиласи бошлигининг қизи	Ҳай қабиласи бошлигининг қизи
Болалиги	Мақтаб ҳаёти билан боғлиқ ҳолда тасвирланган	Болалиги тасвирланмаган	Болалиги билан боғлиқ тафсилотлар кеттирилмаган, унинг тасвири Қайсининг 14 ёшидан кейин келтирилади	Айрим уринларда тасвирланади
Қайсини илк бор учратishi	Қайсини мақтабда учратади	Қайсини мақтабда учратади	Уни излаб келган Қайсини ўз қабиласида учратади. Уларнинг қабиласи ўзаро адонатда эди	Қайсини гулшанда учратади
Қаъба эпизоди	-	-	Қабиласи билан Қаъба эиэратига боради	-
Турмушга чиқishi билан боғлиқ ҳолатлар	Бани Асад қабиласидан Ибн Саломга турмушга чиқади, лекин уни ўзига яқинлаштири- майди	-	Қаъбага кетаётганида, Сакриф қабиласидан бир давлатманд йигит (исми келтирилмаган) унга ошиқ бўлади. Отасининг раъйига қарши чиқолмай, унга инқоқланади.	Бани Асад қабиласидан Ибн Саломга турмушга чиқади, лекин тўй кунда Ибн Саломнинг тутқиноқ касали кўзгаб, беҳуш йиқилади ва

			лекин ишви очмай, Қайсга содик қолади	Лайли даштга чиқиб кетади
Улмин билан боғлиқ уринлар	Куз фасли келиб, хасталанади ва вафот этади	Мажнуннинг ўлганлиги халқдаги ёлгон хабарни эшитиб, хасталанади ва вафот этади	Мажнуннинг улминни эшитиб, хасталанади ва вафот этади	Рухий аҳволда ўзгарни содир булади, табиблар уни даволашда оқил қолдилар, Мажнун келса, уни хушга киритишларини сўраб, вафот этади

Бу каби концептуал жадвалларни “Хамса” таркибидаги қолган дostonларга, шунингдек, Фариддин Атторнинг “Маънақ ут-тайр” ҳамда Навоийнинг “Лисон ут-тайр” дostonларига инебатан ҳам қўллаш мумкин. Шунингдек, ички қиёс – ишқ йўлида ҳалок бўлган ошиқлар: Фарҳод ва Мажнун, дostonлардаги ҳукмдор қахрамонлар: Баҳром ва Искандар образларининг жадваллар асосидаги қиёси ҳам муаллифлар бадний ниятларини англашда муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, “Хамса” таркибидаги дostonларни концептуал жадваллар асосида ўрганиш дostonлар асосидаги замонавий ёндашувларни таҳлил этиш, мумтоз асарларни ўқитишнинг дидактик таъминотини такомиллаштиришга хизмат қиладди. Навоий дostonларини ҳамсанависларнинг дostonлари билан қиёслаш, улардаги бош қахрамонлар характеридаги фарқли ва муштарак жиҳатларни ўрганиш буюк мутафаккир ижодининг бош моҳиятини англашга, дostonдаги муаллиф гоивий ниятини тeран тушунишда ёрдам бeради, зеро, қиёслаш орқали талаба ёки китобхоннинг илмий-назарий тафаккури ривожланади.

НАВОЙШУНОСЛИК ТАРИХИДАН

(архив материаллари асосида)

АБДУРАСУЛ ЭШОНБОБОВ,
УзР ФА Ашшер Навоий номидаси Давлат
адабиёт музейи илмий ходими

Аннотация: Мақолада Адабиёт музейида сақланаётган навоийшunos олимларнинг архиви хусусида сўз боради. Архив материаллари асосида уларнинг илмий мероси бугунги кун нуқтан назардан баҳоланади.

